

Hanefî Literatüründe Ebû Hanîfe'nin Mürciîliği Problemi

İbrahim Hakkı İNAL
ŞHÜ İlahiyat Fakültesi

Bu tebliğde Ebû Hanîfe'nin Mürciîliği iddiasının Hanefî eserlerde nasıl ele alındığı tartışılacak, tebliğde sırasıyla Hanefî-Mâtürîdî kelâm, mezhepler tarihi ve menâkıb-tabakât eserlerinde bu konuya nasıl yaklaşıldığı ele alınacaktır. Hanefî müelliflerin Ebû Hanîfe'nin Mürciîliği iddiasına karşı nasıl bir tavır takındığı konusunu ele almadan önce, Hanefî olmayan müelliflerin eserlerinde Ebû Hanîfe-Mürcie ilişkisinin nasıl ele alındığı hususunun üzerinde kısaca durulmasında fayda mülâhaza ediyoruz. Ebû Hanîfe özellikle Eş'arî ve Hanbelî eserlerde Mürciî olarak tavsif edilmektedir. Hanbelî eserlerin genelinde Ebû Hanîfe'nin Mürciî olduğu söylenirken, Eş'arî eserlerde bu konuya farklı yaklaşımların olduğunu görüyoruz. Zira el-Eş'arî'nin bizatihi kendisi Ebû Hanîfe'yi Mürciî fırkalardan birinin kurucusu olarak sunarken,¹ önde gelen Eş'arî müelliflerden Bağdâdî ve Şehristânî bu konuda farklı düşünmektedir. Bağdâdî'ye göre Mürciî alt gruplardan biri olan Ğassaniyye'nin kurucusu el-Ğassan el-Kûfî, Ebû Hanîfe'yle kendi görüşü arasında paralellik kurmaktadır ki, Bağdâdî'ye göre, bu iddia, doğru değildir. Bağdâdî'ye göre, meselâ imanın artıp eksilmesi konusunda bu iki görüş arasında benzerlik bulunmamaktadır. Yine Bağdâdî'ye göre, Ebû Hanîfe'ye Mürciî denilmesi Mutezile ve Hâricîlerin kendilerinden olmayan herkesi Mürciî olarak yaftalamasından kaynaklanmaktadır.² Bağdâdî'yle aynı görüşü paylaşan Şehris-tânî'ye göre de Ebû Hanîfe'nin Mürciî olması mümkün değildir. Şehristânî Ğassan'ın Ebû Hanîfeyle benzer görüşlere sahip olduğu iddiasını şaşılacak bir durum olarak niteler. Şehristânî'ye göre, Ebû Hanîfe'nin Mürciî olduğu iddiasının muhtemel sebebi, onun imanı yalnızca kalp ile tasdik olarak tarif etmesi ve imanda artıp eksilme olmadığını söylemesidir. Buradan hareketle, Ebû Hanîfe'nin amellere gereken önemi vermediği söylenmektedir ki, Şehristânî'ye göre, bu kabul edilebilir bir iddia değildir. Ayrıca Şehristânî, Ebû Hanîfe'nin olsa olsa "Sünnî Mürcie"den olabileceğini söylemektedir.³ Burada üzerinde durulması gereken önemli bir husus, gerek Bağdâdî'nin gerekse Şehristânî'nin bizzat kendi mezhep imamları olan el-Eş'arî'nin eserinde Ebû Hanîfe Mürciî olarak tavsif edildiği halde, onların bu konuya hiç temas etmeyip aksi görüşü savunmuş olmalarıdır. M. Watt, bu durumun muhtemel sebebi olarak el-Eş'arî'nin Ebû Hanîfe'yi Mürciî olarak gösterdiği *Makâlât*'ı

¹ el-Eş'arî, *Maqâlât*, 138-9.

² Bağdâdî, el-Fark, s. 203. Watt, Şehristânî'nin Mu'tezile ve Hâricîlerin kendilerine muhalefet edenlere Mürciî ismini verdikleri iddiasını elimizde mevcut Mu'tezilî kaynaklardan hareketle doğrulanamayacak bir iddia olarak görür. Watt, *Formative Period*, s. 121.

³ Şehristânî, el-Milel, I, s. 164.

Mutezilî iken yazdığını ve Mu'tezile'yi terkedip Ehl-i Hadis saflarına geçtiğinde de bu kanaatini değiştirmemesinin anlaşılabilir bir durum olduğunu söyler ki bu üzerinde durulması gereken bir görüştür.⁴

Ebû Hanîfe'nin Mürciî olduğu iddiasının en ateşli savunucuları, tahmin edilebileceği gibi Ehl-i Hadistir. Gerek Ahmed b. Hanbel'in görüşlerinin derlendiği eserlerde, gerekse sonraki Hanbelî akaid eserlerinde Mürciîlik şiddetle reddedilmekte, Ebû Hanîfe de Mürcie'ye mensup olarak gösterilmektedir. Hanbelîlerin Mürcie ve Ebû Hanîfe'nin Mürciîliği konusuna yaklaşımları söz konusu edildiğinde üzerinde durulması gereken şahıs İbn Teymiyye'dir. O bir yandan bağlı bulunduğu Hanbelî geleneğinin bu konudaki görüşüne sâdik kalarak Mürcie'yi sapık bir mezhep olarak göstermekte diğer yandan ise Mürcie'yi, Gulat Mürciesi ve Fukaha Mürciesi olarak ikiye ayırmakta ve Ebû Hanîfe'yi de bu ikinci gruba mensup göstermektedir. İbn Teymiyye'ye göre Fukaha Mürcie'sine mensup kişiler arasında Ebû Hanîfe'nin de aralarında bulunduğu "âbid fazıl kişiler" mevcuttur.⁵

Ebû Hanîfe'yi Mürciî olarak tasvir eden mezheplere son bir örnek olarak Şâa'yı gösterebiliriz. İlk dönem Şîî müelliflerden Ehl-i Sünnet'in tamamını Mürciî olarak algılayan en-Nevbahtî'ye göre, Ebû Hanîfe dört Sünnî-Mürciî koldan Masırıyye'ye mensup bir Mürciîdir.⁶ Bu tasnif Mürcie'nin yaygın kanaatin aksine sapık mezheplerden bir mezhep olmayıp aksine daha sonra Ehl-i Sünnet içinde görüşleri "absorbe" edilmiş bir mezhep olduğu görüşünü savunanların iddialarını güçlendirmektedir.

Ebû Hanîfe'nin Mürciîliğiyle ilgili iddiaların kökenine dair bu kısa girişten sonra Hanefîlerin bu iddialara nasıl cevap verdiği konusunu ele alabiliriz.

Hanefî akaid ve kelâm eserlerinde konunun nasıl ele alındığını incelemeye, -müellifine ait olup olmadığı ya da bizzat kendisinin yazıp yazmadığı tartışmaları bir yana bırakılacak olursa- Ebû Hanîfe'ye atfedilen risalelelerle başlayabiliriz. Bu risalelerde, tartışmalı bir cümle dışında Mürcie adı doğrudan bahsedilmez. Mürcie adından doğrudan yalnızca Hammâd b. Ebû Hanîfe'nin rivayet ettiği *el-Fıkhul-ekber*'de (Wensinck bu risaleyi, Ebû Mutî' el-Belhî tarafından rivayet edilen ve *el-Fıkhul-ebser* diye de bilinen *el-Fıkhul-ekber*'den ayırmak için, *el-Fıkhul-ekber II* olarak adlandırır) bahsedilmektedir. Bu risalede, "Biz Mürcie'nin dediği gibi, iyiliklerimiz kabul, kötülüklerimiz affedilmiştir demiyoruz." şeklinde bir ifade yer almaktadır. Ebû Hanîfe'nin Mürciî olduğunu reddedenler bu cümleyi kendi görüşlerini destekleyen bir delil olarak kullanmaktadırlar. *el-Fıkhul-ekber*'de o dönemde tartışılmayan, ancak felsefe eserlerinin tercümesinden sonra tartışılmaya başlanan *cevher* ve *araz* gibi konularla ilgili bilgilerin yer alması, ayrıca o dönemde henüz tartışma konusu yapılmamış *keramet*, *mûcize* ve *istidrac* gibi konulardan bahsedilmesi, bu

⁴ Watt, Formative Period, s. 142.

⁵ İbn Teymiyye, İman, 220.

⁶ Nevbahtî, Fıraku's-Şia, s. 6. Kitabının aynı yerinde saydığı grup ve kişiler arasında Ashabu'l-hadis, eş-Şâfiî, Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî ve İbn Ebû Leylâ gibi âlimler de mevcuttur.

esere sonradan ilâveler yapıldığı iddiasını haklı çıkaran hususlardır. Mürcie'yle ilgili Ebû Hanîfe'ye atfedilen bu söz için de aynı durum söz konusudur. Bazı araştırmacılar, *el-Fıkhu'l-ekber*'in Kahire'de bulunan bazı yazma nüshalarında bu cümledeki "Mürcie'nin dediği gibi" kısmının yer almadığına, yalnızca "iyiliklerimiz kabul edilmiş, kötülüklerimiz affedilmiştir demiyoruz", şeklinde bir ifadeye yer verildiğine dikkat çekmektedirler.⁷ Diğer taraftan, gerek bu görüş, gerekse kaynaklarda yaygın olarak Mürcie'nin geneline teşmil edilen ve fakat aslında yalnızca Mukatil b. Süleyman'a ait olan, "kâfire salih amelin fayda vermeyeceği gibi, mü'mine de günah zarar vermez." görüşü, Mürcie'nin geneli tarafından kabul gören bir görüş değildir. Bazıları tarafından Zeydî olduğu da iddia edilen⁸ Mukatil b. Süleyman'a ait bu görüş, bu husus göz ardı edilerek, bazı Hanefî müelliflerce ısrarla Mürcie'nin tamamına atfedilmektedir. Bu Hanefî müellifler, böyle bir genelleştirme yapmak suretiyle, muhtemelen, muarızları için Ebû Hanîfe ya da Hanefîleri Mürcie ile özdeşleştirmeyi zorlaştırdıklarını düşünmüş olmalıdırlar.

Ebû Hanîfe'ye atfedilen bu risaleler incelendiğinde, imanın tarifi, artıp eksilmesi, büyük günah işleyenin tekfiri, iman ve İslâm kelimeleri arasındaki ilişki ve otoriteye isyan etmenin câiz olup olmadığı⁹ gibi konularla ilgili olarak ortaya konulan temel görüşlerin, İslâm literatüründe Mürcie'ye atfedilen temel görüşlerle paralellik arzettiği görülmektedir.

Ebû Hanîfe'nin eserleriyle ilgili bu kısa hatırlatmadan sonra ele alacağımız Hanefî-Mâtürîdî eserleri üç grupta toplayabiliriz. Bunlardan birinci gruba dâhil edeceğimiz eserlerde, Ebû Hanîfe'nin Mürciîliği iddiası kategorik olarak reddedilmekte ve Mürcie iman konusunda aşırı sapık görüşlere sahip bir mezhep olarak sunulmaktadır. İkinci gruba dâhil eserlerde ise, Ebû Hanîfe'nin Mürciî olduğu kabul edilmekte ve fakat bundan bilinenden farklı bir Mürcie anlaşılması gerektiği hususu vurgulanmaktadır. Üçüncü gruba dâhil eserlerde ise bu tartışma yok sayılmakta ve bu konudan hiç bahsedilmemektedir.

İlk guruba mensup eserlerde konuyu en detaylı irdeleyenlerden biri Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî'dir. Pezdevî'ye göre Ebû Hanîfe Mürciî değildir. Detaylı olarak ele aldığı iman konusunu işlerken Pezdevî, Ebû Hanîfe ile Mürciî görüş arasında bir irtibat kurulmasını imkânsız kılacak tasnifler yapmakta (meselâ bazen Mürciî alt grupların listesini verirken *la faidete bi-zikriha* diyerek listeyi yarıda kesmekte) veya Mürcie'nin temel görüşü olarak "kâfire amelin fayda vermeyeceği gibi mü'mine de günah zarar vermez." görüşü

⁷ Kahire, Daru'l-kütüb, No: 127, İlmü'l-keîâm (Mikrofilm no: 39905), v. 4b. Kutlu, Türklerin İslâmlaşmasında Mürcie'nin Rolü, s. 15.

⁸ Watt, Formative Period, s. 136.

⁹ Watt son tahlilde bu konuda yalnızca Hanefîlerin değil genel olarak Sünnî İslâm'ın da Mürcie ile aynı noktaya geldiğini söylemektedir. Watt, Formative Period, s. 140. Yine Watt'ın üzerinde durduğu bir başka husus Sünnî İslâm'ın benimsediği ilk dört halife arasındaki tarihî sıralamanın aynı zamanda fazilet sıralaması olduğu fikri konusunda da Sünnî İslâm ile Mürciî görüş arasında paralellik mevcuttur. Formative Period, s. 140.

zikretmektedir.¹⁰ Diğer taraftan Sâbûnî'nin de aynı şekilde Ebû Hanîfe'nin Mürciîliğini reddettiğini, tıpkı Pezdevî'de olduğu gibi, “Küfrün olduğu yerde amelin fayda vermeyeceği gibi iman varsa da günahın zarar vermeyeceği” şeklindeki görüşü Mürcie'nin temel görüşü olarak ileri sürerek okuyucu açısından Mürciî görüşle Ebû Hanîfe'nin görüşü arasında paralellik kurmayı zorlaştırmış olmaktadır.¹¹ Bu guruba dâhil Hanefî müelliflere bir başka örnek olarak Aliyyü'l-Kârî'yi gösterebiliriz. Ona göre de ‘Küfürle birlikte taat fayda vermediği gibi, imanla birlikte günahın zarar vermeyeceği’ görüşü Mürcie'nin temel görüşüdür.¹² Hanefî kelâmcıların önde gelenlerinden et-Tahavî'nin benzer bir şekilde, “iman olduğu sürece günahın zarar vermeyeceği” şeklindeki ifadesini şerheden İbn Ebi'l-İzz el-Hanefî, Tahavî'nin burada Mürcie'yi kastettiğini söylemektedir. Çünkü ona göre, Mürciîler “küfürle birlikte taatın fayda vermediği gibi iman olduğu müddetçe de günahın zarar vermeyeceği” görüşüne inanan kişilerden oluşan bir mezheptir.¹³ Görüldüğü gibi bu grupta bahsettiğimiz Hanefî kelâmcılar yalnızca Mukatil b. Süleymana atfedilen bir görüşü Mürcienin geneline teşmil etmektedirler.

İkinci gruba, yani Ebû Hanîfe'nin Mürciî olduğunu kabul eden ve fakat *ircâyı* farklı bir şekilde algılayanlara, Mâtürîdî'yi ve Ebü'l-Muin en-Nesefî'yi örnek verebiliriz. Mâtürîdî'ye göre, Ebû Hanîfe Mürciîdir. Mâtürîdî, Ebû Hanîfe'nin kendisine Mürciî görüşe nasıl kâil olduğu sorulduğunda, meleklerin Allah'la olan muhaveresinden etkilendiğini, kendilerine eşyanın ismini saymaları söylendiğinde meleklerin, hakkında bilgileri olmayan bu konuyu Allah'a havale (*favvadu*) etmiş olmalarının kendisine ilham kaynağı olduğunu söylediğinden bahsetmektedir.¹⁴ Ayrıca Mâtürîdî'nin *Te'vilatu'l-Kur'ân*'ında Mürcie'yi *Mezmun Mürcie* ve *Mahmud Mürcie* olarak ikiye ayırdığını görmekteyiz. Mâtürîdî, *Mahmud Mürciîleri* “büyük günah işleyenlerle ilgili kararı dilediği şekilde hükmetmesi için Allah'a bırakanlar” olarak tavsif ederken, *Mezmun Mürcieyi* ise “Fiilleri Allah'a ait kılarak kulun fiillerini ve bunlarda tedbiri kabul etmeyenler” olarak niteler.¹⁵ Ebü'l-Muin Nesefî'nin de *Tebsıra*'da benzer görüşleri savunduğunu ve buna ilâveten Mürcie'yi, habis olan Mürcie ve olmayan Mürcie olarak ikiye ayırdığını görüyoruz.¹⁶ Nesefî, habis Mürcie'nin “Müslüman'a büyük günahın zarar vermeyeceği gibi kâfire de hasenat fayda vermez” görüşünü savunduğunu söyler.

Üçüncü grup olarak zikrettiğimiz, Ebû Hanîfe'nin Mürciî olup olmadığı konusuna hiç temas etmeyen müelliflere örnek olarak, İbn Hümam'ın *el-Müsayere*'sini, Lamiş'in *Kitabu't-temhid*'ini verebiliriz. Diğer taraftan Hanefî Mezhepler tarihi eserlerinin de

¹⁰ Pezdevî, Usulü'd-din, s. 145-6.

¹¹ Sâbûnî, Bidâye, s. 80.

¹² Ali el-Kârî, Şerhu Fıkhu'l-ekber, Beyrut 1979, s. 59. (Nakleden, S. Kutlu, Türklerin İslâmlaşmasında Mürcienin Rolü, 32).

¹³ İbn Ebi'l-İzz el-Hanefî, Şerhu Akideti't-Tahaviyye, II, 434.

¹⁴ Mâtürîdî, Kitabu't-tevhid, s. 382.

¹⁵ Mâtürîdî, Te'vilât, I, 100.

¹⁶ Nesefî, Tebsıra, II, 766.

Mürcie'den bahsederken bu konuya asla temas etmediklerini görüyoruz. Ebû Mutî' Mekhul en-Nesefî'nin *Kitabu'r-redd ala'l-bid'*asında, Osman el-Hanefî'nin *Fırak el-müfterika*'sında ve Pezdevî'nin *Usûlü'd-din*'in sonunda mezheplere ayırdığı özel bölüm olan “*Beyanü'l-mezâhib*” kısmında, Mürcie'yi anlatırken Ebû Hanîfe'nin Mürciî olup olmadığı konusundan bahsetmediği görülür. Bu müelliflerin konuya tamamen ilgisiz kalması, üzerinde durulması gereken bir husus olup bunun muhtemel sebeplerden biri olarak bu müelliflerin yaşadığı dönemde Mürcie tartışmasının önemini kaybetmiş olması düşünülebilir.

Son olarak Hanefî menâkıb ve tabakât eserlerinde bu konunun nasıl ele alındığına değinmeden önce Hanefî olmayan müelliflerin yazdığı bazı tabakât eserlerinde ve özellikle Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'ında Ebû Hanîfe aleyhinde bir çok olumsuz rivayete yer verilmiş olduğunun hatırlatılmasında fayda mülâhaza ediyoruz. Gerek o dönemde gerekse modern dönemde Hatîb el-Bağdâdî'ye cevap niteliğinde müstakil eserler kaleme alınmıştır. Zâhidü'l-Kevserî'nin *Te'nibu'l-Hatîb*'i bu eserlerin bu bağlamda zikredilebilir.

Hanefî tabakât eserlerine baktığımızda Ebû Hanîfe'nin Mürciîliği konusundan genelde bahsedilmediğini görmekteyiz. Bu tür eserlere örnek olarak matbu ilk Hanefî tabakât eseri olarak kabul edilen Saymerî'nin *Ahbaru Ebî Hanîfe*'sini, İbn Kutluboğa'nın *Tacü't-terâcüm*'ünü ve Kureşî'nin *el-Cevâhiru'l-Mudie*'sini zikredebiliriz.

Ebû Hanîfe'nin Mürciîliği konusuna değinen menâkıb eserlerine örnek olarak İbn Hacer el-Heytemî'nin *Hayrâtü'l-hisân*'ını verebiliriz. el-Heytemî'ye göre Ebû Hanîfe'nin Mürciî olduğu iddiası, Mürciî Ğassan el-Kûfî'nin kendi görüşlerini meşrûlaştırmak için Ebû Hanîfe'nin kendisiyle aynı görüşü paylaştığını iddia etmesinden kaynaklanmaktadır.¹⁷ Ebû Hanîfe'yle ilgili yazılan en önemli iki menâkıb eserinden el-Mekkî'nin *Menâkıb*'ı ve el-Kerderî'nin *Menâkıb*'ına baktığımızda iki eserde de yer alan bir rivayet dışında Ebû Hanîfe'nin Mürciîliği konusuna temas edilmediği görülür. Bu rivayete göre, yolda ayakta bevleden bir sarhoşu uyaran Ebû Hanîfe'ye sarhoşun cevabı sert olmuş ve “Sen sus, Mürciî!” demiştir. Bunun üzerine Ebû Hanîfe, “haklısın, iman olduğu sürece günahın –meselâ senin içki içmen gibi– zarar vermeyeceğini söylediğim ve senin imanını peygamberlerin imanıyla eşit tuttuğum için ben bu cevabı hakkettim.” demiştir.¹⁸ İlginç bir şekilde ne onaylama ne de reddetme anlamında el-Mekkî ve el-Kerderî bu rivayetle ilgili hiçbir şey söylememektedir. Yine aynı eserde, başta el-Eş'arî olmak üzere bir çok müellif tarafından Mürciî olarak tavsif edilen Bişr el-Merisi hakkında el-Mekkî “*el-fakîh el-imâm*” ifadesini kullanmakta, onun mezhebin önde gelen kelâmcılarından birisi olduğunu söylemektedir.¹⁹

¹⁷ Heytemî, *Hayrâtü'l-hisân*, s. 100.

¹⁸ Mekkî, *Menâkıb*, s. 264.

¹⁹ Mekkî, *Menâkıb*, s. 391.

Son dönem Hanefî literatüründe de bu mesele değişik şekillerde ele alınmış konuyla ilgili yazılan eserlerin çoğunda meseleye Sünnî bir mezhep imamının sapık bir mezhebe ait gösterilmesi zaviyesinden yaklaşıldığı için, Ebû Hanîfe'nin Mürcîî olduğu iddiası şiddetle reddedilirken diğer bazılarında ise, Ebû Hanîfe'nin Mürcîî olduğu ve fakat yaygın olarak anlaşıldığı şekliyle bir Mürcîliğe mensup olmadığı kaydıyla kabul edilmiştir. Bu son gruba örnek olarak Zâhid el-Kevserî'yi²⁰ el-Leknevî ve İzmirli'yi gösterebiliriz. Bu üç müellif de Ebû Hanîfe'yi Ehl-i Sünnet Mürciesi'ne mensup biri olarak kabul ederler. Ayrıca İzmirli İsmail Hakkı da *İlm-i Kelâm*'ın da Ebû Hanîfe ve taraftarlarını *Mürcie-i Fukaha* ya da *Mürcie-i Ehl-i Sünnet*, onların dışında kalan Mürcîileri ise *Mürcie-i Mütakellimin* veya *Mürcie-i Ehl-i dalâl* olarak nitelemektedir.²¹

Sonuç olarak söylemek gerekirse, Ebû Hanîfe'nin Mürcîiliğiyle ilgili tartışmalar Mürcie'nin genelinin “aşırı sapık” olduğu ön kabulüyle başlamaktadır. Bu önyargı dolayısıyladır ki, yukarıda ana hatlarıyla özetlemeye çalıştığımız Hanefî eserlerde bu konuya farklı şekillerde yaklaşılmış olduğu hususu göz ardı edilmektedir. Hâlbuki İslâm'ın ilk döneminde uzunca bir süre varlığını sürdürmüş ve hatta günümüzde de takipçileri bulunan bir çok mezhebin hilâfına, Mürcie daha üçüncü asırdan itibaren, Watt'ın tabirini kullanırsak “eriyip gitmiş”²² ya da Sünnî İslâm tarafından absorbe edilmiş ve kendisinden Mürcîî olarak bahsedilen kişilere belli bir dönemden sonra daha az rastlanır olduğu son zamanlarda yapılan çalışmalarda da ortaya konulan hususlardan biridir. Üzerinde durulması gereken bir diğer husus da Hanefîler bir yana, Eş'arîlerin bile imanın tarifi, tekfir, otoriteye isyan gibi konularda daha önce reddettikleri Mürcîî çizgiye gelmiş olmalarıdır. D. Gimaret *La Doctrine d'al-Ash'ari*'de²³ bu hususa dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin Mürcîiliği tartışmasında öncelikle, Mürcie'nin farklı şekillerde anlaşıldığı göz önünde bulundurulmalı, ikinci olarak da, diğer mezheplerin aksine, amel iman ilişkisi, büyük günah işleyenin tekfiri, otoriteye isyan gibi konularda Mürcîî görüşün Sünnî İslâm'ın şekillenmesinde önemli rolünün olduğu unutulmamalıdır.

Ahmet Saim KILAVUZ

UÜ İlâhiyat Fakültesi

İbrahim Beye çok teşekkür ediyorum bir iki dakika önce bitirdiler. Bu Müzakereni İlyas Üzümlü arkadaşımız yapacak.

²⁰ Zâhid el-Kevserî, *Te'nîb*, s. 77; Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmil*, s. 361.

²¹ İzmirli, *İlm-i Kelâm*, s. 85-6.

²² Watt, *Formative Period*, s. 119

²³ Gimaret, *La Doctrine*, s. 472-4.

Müzakere

İlyas ÜZÜM

TDV İSAM

Ebû Hanîfe sadece İslâm inançları ve fıkıhı açısından değil, aynı zamanda itikat ve amelde imamımız olması hasebiyle kültürel arka plânımız bakımından da özel önem taşıyan bir şahsiyet olup onun Mürcîliğe mensup olduğu iddiası hem yer yer klâsik kaynaklarda hem de modern çalışmalarda karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple Ebû Hanîfe'ye tahsis edilmiş bir sempozyumda bu iddiaları incelemeye ilişkin ayrı bir tebliğin olması gerek tertip heyeti gerekse tebliğ sahibi açısından tebrike şayan bir tutum olarak değerlendirilmelidir.

İlk hali yaklaşık bir hafta önce, son şekli üç gün önce elime geçen tebliğ, esas itibarıyla sekiz sayfalık bir hacme sahiptir. Alt başlıkları bulunmayan tebliğde 23 dipnot kullanılmıştır.

Tebliğin girişinde konuya başlamadan önce, Hanefî olmayan müelliflerin eserlerindeki Ebû Hanîfe'nin Mürcîliğine yönelik iddiaları hakkında kısaca bilgi verilmiş, arkasından Hanefî literatüründeki yaklaşımlar sunulmak üzere evvela Ebû Hanîfe'ye isnat olunan eserler üzerinde durulmuştur. Bundan sonra konu a) Hanefî-Mâtürîdî kelâm kaynakları, b) Hanefî-Mezhepler tarihî kaynakları, c) Hanefî menâkıb-tabakât eserleri, d) Son dönem Hanefî literatürü esas alınarak incelemeye tâbi tutulmuştur.

Konu, Hanefî-Mâtürîdî eserleri verilirken a) Ebû Hanîfe'nin Mürcîliğini reddedenler (Pezdevî, Sâbûnî, Tahavî); b) kabul edenler (Mâtürîdî, Nesefî); c) sessiz kalanlar (İbnü'l-Hümâm, Lâmişî) olmak üzere üç kategoride ele alınmıştır.

Tebliğde Hanefî Mezhepler tarihî kaynaklarının yaklaşımı sunulurken, söz konusu eserlerin hiçbirisinin Ebû Hanîfe'nin Mürcîliğine değinmediği belirtilmekle yetinilmiş, bunun sebeplerine ilişkin tahlillere girilmemiştir.

Hanefî menâkıb ve tabakât kitaplarının konuyla ilgili durumuna dair ise özetle bu konuda bir şey söylenmediğine dikkat çekilmiş, yine bunun sebeplerine dair etraflı, doyurucu tahliller esirgenmiştir.

Tebliğin son bölümünde ise modern dönem Hanefî literatürüne işaret edilerek, Ebû Hanîfe'nin Mürcî olduğu iddiasının şiddetli bir şekilde reddedildiği, bazılarında ise – yaygın Mürcie değil masum Mürcie atfı öne çıkarılarak- kabul edildiği ifade edilmiştir (Leknevî, Kevzerî ve İzmirli).

Tebliğ, takriben yarım sayfalık bir sonuçla nihayete ermiştir.

Bu genel bilgilerden sonra tebliğle ilgili “iyileştirme teklifi” ve “katkı” niteliğinde aktarılacak notlar maddeler halinde şöyle verilebilir:

1. Tebliğ “Hanefî Literatürde Ebû Hanîfe'nin Mürcîliği Problemi” şeklinde başlıklandırılmış ve işlenmeye çalışılmıştır. Bunu eleştirmeye hakkımızın olmadığını

bilmekle beraber, milyonlarca insana imamlık yapma mazhariyetini kazanmış bir şahsiyet için böyle bir töhmet yahut tasvirin halen devam ettiğinden hareketle, bir temenni olarak, şayet konu genel olarak ele alınıp “Ebû Hanîfe’nin Mürciîliği” biçiminde başlıklandırılarak işlense idi hiç şüphe yok ki daha faydalı olurdu.

2. Tebliğ, başlığında yer alan “Hanefî literatürü” tabiriyle herhangi bir kayıtlamaya girmediği için, bir bakıma, bütün Hanefî literatürü içine alacağını ifade etmektedir. Ne var ki tebliğ içerik bakımından bütün Hanefî literatüre değinmemiş, belli seçmelere gidilmekle yetinmiştir. Söz gelimi, Hanefî-Mâtüridî kelâm literatürü ile ilgili yedi eser, Hanefî menâkıb-tabakât eserleriyle ilgili üç eser, son dönem Hanefî literatürü ile ilgili ise üç eserden söz edilmiştir. Bunların bütün literatürü kapsamadığı açıktır. Bu bakımdan tebliğde bütün literatürü saymak yerine sistemini kurarak hangi eserlerin dikkate alındığı belirtilip bilgiler nicel olarak şematik bir şekilde yansıtılabilirdi. Diğer bir deyimle tablolar sunulabilir; böylece Hanefî literatürde türlere, dönemlere, belki bölgelere göre konuyla ilgili nasıl bir kanaat oluşturulduğu izlenebilirdi.

Ayrıca tabloda Ebû Hanîfe’ye Mürciîlik nisbet eden eserlerin ortak özellikleri belirlenir, konuyu daha aydınlatıcı biçimde hazırlanabilirdi.

3. Metinde, Hanefî tabakât eserleriyle ilgili bilgi verildikten sonra (s. 918) “Ebû Hanîfe’nin Mürcî olduğunu söyleyen esere örnek olarak İbn Hacer el-Heytemî’nin *Hayrâtü’l-husân*’ını verebiliriz.” deniliyor. Oysa İbn Hacer el-Heytemî Şâfiî âlimi olup Hanefîlikle ilgisi yoktur (bkz. Cengiz Kallek, “İbn Hacer el-Heytemî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XIX, 531).

Ayrıca konu hakkındaki yaklaşımını tespit etmek üzere, göz önünde bulundurulması gereken çok önemli bir Hanefî-tabakât kıkabı olan Kefhemî’nin yazma hâlindeki (örnek olarak bkz. Süleymaniye Ktp., Esad Ef. Bl., nr. 548) *Ketâiba a’lâmi’l-ahyâr*’ının dikkate alınmamış olması bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır.

4. Tebliğde kaynaklarda Mürcie ile ilgili olarak verilen bilgilerden ve klâsik “fırak” ve “nihâl” ilminin isimlendirme ve kaynak değerlendirmeye yönelik yeni yaklaşımları da hesaba katılmak suretiyle konuya “yukarıdan bakış” yapılmamış; konu genel karakteri itibarıyla yeterince değerlendirilmeye tâbi tutulmamıştır. Bu çerçevede katkı niteliğinde bazı hususlara değinmek yanlış olmayacaktır.

Konuya önce “ircâ” ve “Mürciîlik” kavramı üzerinde durmak, sonra da terimle ilgili farklılıklara ve bakmak gerekir.

Sözlükte birisi “tehir etmek, tecil etmek, diğeri ummak, ümitte bulunmak” anlamına gelen “ircâ” literatürde her iki anlamda da çok sayıda kullanılmıştır. Aynı şekilde “ircâ yapan kişi ya da topluluk” anlamına mürcie kelimesi de kaynaklarda sıklıkla yer almıştır. Terim olarak ise iman amel ilişkisine bağlı olarak müelliflere göre birbirinden farklı çok sayıda kullanıma tâbi tutulmuştur. Nitekim bir çalışmada kaynakları gösterilmek suretiyle 23 adet “mürcie” tanımı sıralanmıştır (bkz. Sönmez Kutlu, *Türkler’in İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000, s. 31-33).

Kaynaklar tetkik edildiğinde “mürcie” terimin gelişmesinde şu sürecin yaşandığı görülmektedir: a) Hz. Osman ve Hz. Ali ile taraftarları hakkında verilecek hükmü Allah’a bırakmak (Bu tabir ilk defa Hz. Osman’ın şehit edilmesinden sonra (36/657) kullanılmıştır). b) Cemal ile Sıffîn’a katılan ve büyük günah işleyenlerin durumunu, yani onların kâfir mi mü’min mi olduğunu söylemeyip hükmü Allah’a irca etmek (hicrî 60’lı yıllar), c) Ali’yi hilafette dördüncü sıraya bırakmak, tehir etmek (Hicrî ikinci asrın sonundan itibaren Şîa tarafından Sünnîlik anlamında kullanılmıştır). d) Hicrî III. asırdan sonra imanı söz ve tasdik olarak kabul etmek, ameli imandan sonraya tehir etmek (Geniş bilgi için bkz. *a.g.e.*, s. 34-38).

Öte yandan kavramdaki dönem ve bölgelere göre değişen farklı kullanımlardan dolayı, Mürcie ve kolları, diğer bir ifadeyle Mürciî gruplar hakkında da birçok muhtelif kategori ile karşılaşılacaktır. Söz gelimi, Şehristânî (ö. 548/1153) Mürcie’yi Mürcietü’l-Havâric, Mürcietü’l-Kaderiyye, Mürcietü’l-Cebriyye ve Mürcietü’l-Hâlisa diye dört gruba ayırmış; Mürcietü’l-Hâlisa’yı ise Yunusiyye, Ubeydiyye, Gassâniyye, Sevbâniyye Tûmeniyye ve Sâlihiyye olmak üzere altı grupta tetkik etmiştir. (bkz. *el Milel ve’n-nihal*, nşr. M. F. Muhammed, Beyrut 1410/1990, I, 137-144)

Eş’arî (ö. 324/935) söz konusu fırkayı on iki tali kola ayırarak sıralamıştır (bkz. Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, nşr. M. M. Abdülhamîd, Beyrut 1411/1990, I, 213). Şaşırtıcıdır ki Eş’arî bu on iki fırkadan birisi olarak “Hanefiyye”yi zikretmiştir. Ona göre Ebû Hanîfe imanı Allah’ı ve Resûlû bilip ikrar etmek, Resûlün getirdiklerini ikrar etmekten ibaret olarak tanımlamış; ayrıca o büyük günahın kişiyi iman dairesinden çıkarmayacağını, imanda artma ve eksilme olmayacağını söylemiştir (*a.g.e.*, I, 219-221).

Bağdadî (429/1037) ise Hanefiyye adlı hiçbir Mürciî gruba yer vermeksizin Mürcie’yi üçe ayırmıştır. a) Mürcie-i Kaderiyye. İman ve kader konusunda “irca”yı kabul etmiş kimselerdir. Gaylân, Ebû Şimr, Muhammed b. Şebîb gibi, b) Mürcie-i Cebriyye, c) Mürcie-i Hâlisa. Bunları da beş fırka halinde saymıştır: Yunusiyye, Gassâniyye, Tûmeniyye, Sevbâniyye, Merîsiyye (bkz. *el-Fark beyne’l-fırak*, Beyrut 1411/1990), s. 202 vd.).

Şu da kaydedilmelidir ki, İslâm’ın ilk dönemlerinde ortaya çıkan siyasî ve fikrî farklılıklara paralel olarak Hariciyye, Kaderiyye, henüz tam olarak teşekkül etmemiş olmakla birlikte siyasî bakımdan Ali taraftarlığı anlamında Şîa iman-amel konularıyla ilgili düşünceler ortaya koyduğu gibi genel Müslüman çoğunluğa mensup âlimler de aynı hususlarla ilgili değerlendirmeler yapmışlardır. Bu değerlendirmelerde hemen hemen her gruptan lügavî anlamda “ircâ” yapanlar olmuştur. Nitekim Bağdâdî’nin yukarıda iktibas edilen tasnifinde Mürcie-i Kaderiyye, Mürcie-i Hariciyye ve bazı kaynaklarda görülen Mürcie-i Şîa gibi kavramlar sözü edilen gruplara bağlı kimselerin “ircâ” eylemini gerçekleştirmiş olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla bu anlamda ircaî yaklaşımlar sergileme, diğer bir ifadeyle Mürciî nitelik arz etme her zaman mümkündür.

Ancak çok geçmeden bu anlayış “gevşek dokulu” da olsa bir fırkalaşma sürecine girmiş; Yunus b. Avn, Ubeyd el-Mekteb, Gassân el-Kûfî, Ebû Sevbân, Ebû Muâz et-Tûmenî

gibi şahısların etrafında küçük taraftar kitlesi oluşmuştur. Mezhepler tarihi kaynaklarında müstakil bir fırka olarak anılan Mürcî' esas itibariyle bu kesimlerdir. Böyle bir fırkalaşma içine girmeyen fakat ırcâ anlayışını devam ettirenler ise bu oluşumun dışında kalmışlardır. Şu hâlde iki husustan bahsetmek gerekmektedir: Bir anlayış olarak ırcâ işlemi yapanlar, müstakil bir fırka olarak ırcâcılar yani Mürcie. Hiç şüphe yok ki Ebû Hanîfe'de ırcâ nitelikli yaklaşımlar vardır; ancak o hiçbir zaman bir fırka niteliğindeki Mürcie ilişkili değildir ve onunla asla ilişkilendirilemez. Aksine Ebû Hanîfe İslâm'ın "ana bünyesi" yahut "ana gövdesi"nde yer alan mutedil, basiretli ve akıl-nakil dengesini iyi kuran bir şahsiyettir. Ehl-i hadis'in yanında yer almayan, âyet ve hadislerin esasını merkeze alarak "rey"i en sağlıklı şekilde işleten bir âlimdir.

Öte yandan Ebû Hanîfe'nin fikirleri fırak kaynaklarında Mürcie'nin ana kolları olarak sayılan fırkaların sahip olduğu görüşlerle de paralellik arz etmemektedir. Söz gelimi, bu fırkalardan Yunusiyye, masiyetin kişinin yakîn ve ihlasına zarar vermeyeceğini, Ubeydiyye, Allah'ın insan suretinde olduğunu, Sevbaniyye'ye mensup olan bir grup hayır ve şerrin kuldân olduğunu, Sâlihiyye, namazın Allah için yerine getirilen bir ibadet olmayıp ancak imanla ibadet vasfı kazandığını ileri sürmüş olup bunların Ebû Hanîfe'nin düşünceleriyle uzaktan yakından ilgisinin bulunmadığı muhakkaktır (Geniş bilgi için bkz. Şehristânî, I, 138-142).

Bu husus dikkate alındığında Ebû Hanîfe'nin *Sahihayn*'da yer almasa bile Mürcie'yi kötüleyen ve onları ya İslâm'dan nasipsiz addeden yahut da Kaderiyye ile birlikte bu ümmetin Mecusîleri olarak niteleyen rivayetlerin (bkz. Tirmizi, Kader, 13), Ahmed b. Hanbel (*Müsned*, II, 86) ve Ebû Dâvûd'da (Sünnet, 16) kapsamına girmediği rahatlıkla ifade olunabilir.

Sonuç itibariyle, Ebû Hanîfe'nin bir fırka hüviyetindeki Mürcie ve kollarıyla uzaktan ve yakından hiçbir ilgisi yoktur.

Ahmet Sâim KILAVUZ

UÜ İlahiyat Fakültesi

İlyas Beye çok teşekkür ediyorum. Az önce Mürcîlik nedir diye dinleyiciler adına Mustafa Kara'nın bir talebi gelmişti. Çünkü bazı dinleyicilerimiz tarafından Mürcîliğin ne olduğu bilinmiyor, bu gerekli bu konuda diye. İlyas Bey himmet buyurdular bunu cevaplandırdılar. Artık tabi bu şeyhimiz Mustafa Kara'nın kerameti midir, yoksa İlyas Beyin meûneti midir, onu siz izleyicilerimize bırakıyorum.

Şimdi biz kelâmcılar kerameti üzerimize almayalım. Onu yine mutasavvıflara bırakalım diye İlyas Beye meûneti tahsis ettim.

İkinci konuşmacımız Ramazan Altıntaş. Ramazan Bey Cumhuriyet Üniversitesi Sivas İlahiyat Fakültesi'nde Kelâm Hocası. Ramazan Beyin konusu Ebû Hanîfe'nin akıl-vahiy anlayışı olacaktır. Buyurunuz.